

Litteratur og Kritik.

R. Mejborg: Nordiske Bøndergaarde i det XVIde, XVIIde og XVIIIde Aarhundrede. Første Bind: Slesvig. Kjøbenhavn (Lehmann & Stage) 1892. 4°. (220 SS.) — Tillæg til Første Bind. Sstd. 1893. 4°. (70 SS.)

Det hører til de største Sjældenheder i en og samme Forfatter-Personlighed at møde alle de Anlæg og Talenter forenede, der have været virksomme ved dette Værks Tilblivelse. Forfatteren er en skarp Iagttagere, en utrættelig Arkivforsker, Literaturkender, Tegner, Stilist og kunstnerisk udviklet Bogtekniker. Hr. M. bryder ikke alene nye Baner i dansk Kulturhistorie, men ved Bogens typografiske Udstyr ogsaa indenfor dansk Boghaandværk. Hver Overskrift og hver Udgang, lige fra Titelbladet til den mindste Note, har faaet sin Plads og Form efter de mest skrupuløse Overvejelser. Stil og Stof, Text og Billeder, Tryk og Papir smelte sammen til en indre og ydre Elegance, der gør Bogen til et Pragtværk og en Pryd for vor kulturhistoriske Literatur.

Værket har kostet meget store Forarbejder. Sønderjylland er bleven berejst paa Kryds og tværs, gennem Selvsyn skildrer Forfatteren de gamle Bygninger eller Bygningsrester i Forbindelse med Egnens Karakterpræg; 100 og atter 100 af gamle Dokumenter, Skøder, Gældsbeviser, Skifteprotokoller, Grandevilkaar o. m. a. saavel i Statsarkivet i Slesvig og Godsarkiverne som i vore egne Manuskriptsamlinger ere blevne raadspurgte, Nordtysklands og Danmarks Museer undersøgte, og endelig har Forfatteren indlagt sig en ikke ubetydelig Fortjeneste derved, at han fremdrager og benytter en Række originale Op-

tegnelser og Dagbøger af slesvigske Bønder; ikke sjældent indføres disse talende med egne Ord, og Fremstillingen forlenes derved med en behagelig Troværdighed og naiv Ynde.

Hr. M. giver ikke alene en Fremstilling af Bøndergaardenes Bygning og Indretning; han skildrer ogsaa det Liv, der er ført i disse Gaarde, og den Natur, der dannede Baggrunden for dette Liv. Hans Bog giver hele Environ'et for slesvigsk Bondeliv gennem 3 Aarhundreder. I Text og Billeder skildres enhver Egns Natur, dens Marker, Enge, Skove og Heder, dens Planter og Dyr, Lysvirkninger og Stemning i Landskabet, Byernes Form og Udseende, Bygningernes Indretning og Placering, Redskaber og Indbo, Mark- og Husarbejde, Sæder og Skikke, Gilder og Fester, Undervisning og Dannelse. Med beundringsværdig Sporsans griber Forfatteren ethvert Spørgsmaal og enhver Ejendommelighed, der kan knyttes til slesvigsk Bondeliv og fremstiller dem i velskrevne, sædvanlig fuldt korrekte Afhandlinger, som gennem smidige Overgange tvangfrit knyttes til den øvrige Text. Mange af disse Excursioner ere mønsterværdige, og særlig tror jeg at burde fremhæve hans Skildring af Mellemslesvigs Skolevæsen ved Slutningen af det 17de, Ulvejagterne og Kvægpesten i det 18de Aarhundrede. I disse brogede, komplicerede og tidt fremmedartige Forhold synes intet ham fremmed, og trods Bogens populære Form vil den derfor sikkert danne Udgangspunktet for en Række Specialundersøgelser i de forskellige Retninger. Hr. M. har opdyrket en Mark, der ogsaa i Fremtiden vil give en rig Afgrøde.

Kun Et lader Forfatteren mærkværdig nok ligge. Han fortæller os ikke noget om de Særegenheder og Karaktertræk, der udmærke Landets tre Folk: Danskerne, Friserne og Saxerne, som tilmed have skabt de Værdier, han beskriver; ja end ikke om de store psykologiske Modsætninger, der landskabsvis gøre sig gældende selv indenfor det danske Omraade og skille Angelbo fra Alsing, Skovbo fra Hedebo, Østbo fra Vestbo, har han et Ord tilovers. Naar man læser de yppige og farverige Skildringer af Angels Natur og Bygningsskik, ønsker man ogsaa at faa noget nærmere at vide om Angelbo-

Mennesket. Man føres rundt i Huset fra Kælder til Kvist, fra Stald til Brudekammer, men man bliver aldrig præsenteret for Ejer og Ejerinde. Deres indre og ydre Habitus omtales slet ikke, skønt man netop skulde synes, at saadanne Karakteristiker burde være de sidste fuldendende Penselsstrøg i hele Billedet.

Jeg skriver ikke dette for at faa Lejlighed til at fremkomme med en almindelig Anmelderanke. Forfatterens Litteraturkendskab, lagttagelsesevne og Forbindelser rundt omkring i Hertugdømmet vilde have sat ham i Stand til med Lethed at give ogsaa dette, og naar han undlader det, er det sikkert, fordi han -- af en mig ufattelig Grund forøvrigt -- mener, at det falder udenfor hans Opgave og Værkets Plan. Saalænge han beskriver hjemlige og velkendte Forhold, bliver Mangelen ikke fuldt følelig, fordi vi alle have en Forestilling om Fynbo, Jyde og Sjællandsfar, men jo længere han i de følgende Dele af „Nordiske Bøndergaarde“ fjærner sig fra vor umiddelbare lagttagelseskreds, des føleligere vil Savnet af saadanne Folke-karakteristiker blive, og fra norsk og svensk Side kan Anken allerede med fuld Føje rettes imod første Bind.

Denne Mangel er dobbelt mærkelig, fordi Forfatteren ligefrem ødsler med Naturkarakteristiker. Jeg mindes ikke at have læst et dansk historisk eller geografisk Værk, der aabenbarer et saa skarpt Blik for Landskabsejendommeligheder eller en saa lykkelig Evne til i nogle faa Linjer at male dem lyslevende for os. Bogen vrimler af saadanne Penne-tegninger. I faa, enkle og dog farverige Træk tegner han Landet mellem Ejder og Sli, Ejdersted, Vadderne, Halligerne, Før, den tønderiske Marsk, Flensborgs Hedeegne, Angel, Sundeved, Als, Aabenraa-egnen og Haderslev Østeramt. Læs f. Ex. hans Vandring tværs over Rømø, og Landskabet staar med et Liv og en Prægnans, som havde man selv været der. — Enhver, der ved Ungdomsmindernes stærke Baand er knyttet til disse Egne, vil læse hans Beskrivelser med Genkendelsens uskrømtede Glæde.

„I de magreste Egne“ — fortæller han — „dyrkes saa godt som intet andet end Rug og Boghvede . . . Naar det regner sex Dage om Ugen og er Graavejr paa den syvende,

„fører Markerne sig net nok op,“ men i tørre Aar ser her kummerligt ud. Stormer det ved Foraarstid, kommer Sandet i Flugt; allevegne, hvor der er lidt Læ, lægger det sig i Driver; Vintersæden dækkes til, og Vaarkornet blæser bort. I hede Somre har Græsmarkerne ikke et grønt Straa; de er røde og graa af Knavel og Rødsyre, kun tarvelig pyntede med Rundbælge og Stedmodersblomster. I Boghveden, som ingensteds skjuler det hvide Sand, er der da store bare Pletter. Rundt om paa Rugmarkerne staar Straaene en halv Alen fra hverandre, Vipperne er korte og Kærnerne smaa; paa sine Steder er alle Axene svange.“ — Men Forfatteren har ogsaa Øje for den nøjsomme Lykke, der kan brede sig ud over dette Landskab, og for den storslaaede Skønhed, det aabenbarer, naar de nøgne Former mile-, milevidt bades i den nedgaaende Sols Lys. — „Indrammet af den mørke Hede synes Engen friskere og grønnere end andensteds; Landsbyerne, hvor Pil, El og Hyld danner Smaalunde langs med Aabredde, virker i høj Grad tiltalende, og nogle faa Pragtstjerner og Caprifolier i Egekrattet vækker vor Beundring. I den Tid, da Porsen dufter, og Klokkelyngen staar i Blomst, fristes man til at mene, at dette Landskab hører til de allerherligste.“ — Den hjemsyge Emigrant vilde maaske lægge en endnu hedere Farve-tone over Billedet, men Linierne kunde han ikke gengive bedre.

Læs saa som en Modsætning hertil hans Beskrivelse af Haderslev Amts Skovegne. „I hele Nørreslesvig har de smukkeste Skove samme Særpræg, en Følge af Terrainet med dets smalle langstrakte Aase og dybe mellemliggende Dale. Denne bølgeformede Overflade er i og for sig tiltalende; men den egentlige Skønhed skyldes Træernes amphitheatralske Stilling, som lader Lys og Luft i rigt Maal trænge ind i Skoven. Her er — vendlende med Aarstiden — en mylrende Mængde af Blomster, især hvide, gule og blaa Anemoner, Skovsyrer og Fladstjerner samt rigt duftende Liljeconvaller og Skovmærker; naar de er afblomstrede, breder sig overalt et blødt, blaagrønt Græstæppe. Bøgen er næsten eneherkende. Dens Stammer er her ualmindelig høje og ranke og ikke sjældent fra Øverst til Nederst saa fulde af Brudknopper og Dværggrene, at de ligner Søjler

smykkede til Fest. — I disse Omgivelser har man ikke Følelsen af at være indestænget, saaledes som det ofte er Tilfældet i de flade Skovegne; thi fra Kammen af Aasen ser man gennem Skrænternes Bladhang udover Trætoppene i Dalen, og hyppigt er det, som om man færdedes mellem Træernes Kroner. Til den ene Side ses alle Nuancer af Grønt: talløse transparente Kviste staar med gyldent Skær, og Masser, der ses ovenfra, har høje, hvide Lys med Sølvglans. Til den modsatte Side ligger Solblink ved Solblink paa Kronerne, paa Stammerne og paa Skovbunden, just saa mangfoldige som Følge af Terrainet. Lufttonerne, som gør Forskel paa det Nære og det Fjerne, giver til begge Sider baade Afvexling og Helhed.“

Dette er fortrinligt, men alligevel maa det være mig tilladt at komme med et lille Notabene. I al denne Vellyd, hvor hvert Ord rammer, og hvor hver Sætning maler et Virkelighedsbillede, bliver man ømtaalig som Prinsessen i Eventyret og saares af enhver Ukorrekthed, selv om det kun er en Ært. I Fortsættelsen fortæller Forfatteren, at man kan „titte ned i de sorte Storkes Rede“, og at „Raadyr stikker Hovedet frem, spejder og lytter“. Men her er han noget nær udenfor Virkeligheden; hans farverige Pen har taget Magten fra ham og fantaserer frit. Jeg benægter ikke, at disse Dyrearter forekomme i Haderslev Skove, de ere ikke saa sjeldne som hvide Lærker, men man skal have mere end almindelig Lykke for at faa dem at se, og i Landskabets daglige Staffage kunne de ikke tildeles nogen Rolle.

Bogens Hovedemne er Bygningsmaade og Bygningsskik hos de tre Folk, der bebo Hertugdømmet. Forfatteren behandler disse Forhold meget udførligt og naar, saa vidt jeg kan skønne, ud til Grænserne for vor nærværende Viden. Adskilligt staar endnu usikkert og uløst, men det vilde være ganske ubilligt at lægge ham det til Last. Han har reddet, hvad reddes kunde, og frelst Grænseegnens sidste Rester af ældre Bygningsformer. Paa dette Punkt er Nutidsforskeren omgivet af store Vanskeligheder. Det gammel-frisiske Hus er sporløst forsvundet, og vi vide aldeles intet om dets Indretning;

med det gammel-jydske forholder det sig ikke stort bedre, og kun ad Slutningens Vej kunne vi naa til en Forestilling om dets Udseende. Det 17de Aarhundredes pludselige og voldsomme Overgang fra Træ- til Murbindingsværk og Grundmur har i Vestslesvig udvisket alle ethnografiske Forskelligheder og skabt en Bygningsskik, der ikke har noget at gøre med Folkeskel eller nationale Modsætninger. Da Landets Skove ikke længere kunde tilfredstille Kravet til Bygningsmaterialier, maatte Befolkningen se sig om efter andre Emner.

Dette blev først føleligt i den træløse Marsk, og Beboerne indførte derfor Grundmuren — sandsynligvis efter hollandsk Mønster —, og da den samme Nødstilstand hurtig gjorde sig gældende paa den tilstødende Gest, vandrede de modern-frisiske Husformer, fremhjulpne af Landsbyhaandværkerne, videre nord og øst paa og bredte sig over store Strøg af det danske Nord- og Mellemlesvig. Den modern-frisiske Bygnings-skik med Kvist og fladbuede Dørindfatninger kan forfølges lige op til Ribe og Fanø og imod Øst hen i Flensborgegnen, men det vilde være ganske vildledende deri at se et Vidnesbyrd om ældre ethnografiske Forhold. Idet disse moderne Bygnings-skikke „hidrører fra en fremmed Nationalitet og er overførte til helt andre Jordbundsforhold, viser de, at man maa være i høj Grad varsom med at slutte fra Husformerne til Befolkningen, naar der ikke foreligger andre Vidnesbyrd end nuværende Bygninger og Bygningsdele; just paa dette Omraade er selv fortjenstfulde tyske Forfattere utvivlsomt gaaede for dristigt frem“¹⁾. Højest morsomt oplyser Forfatteren, at mellem dansk og frisisk Bygningsskik i Vestslesvig findes kun den ringe Forskel, at i danske Gaarde gaar Vejen fra Stuen til Stalden igennem Loen, medens det omvendte er Tilfældet hos Friserne, og i samme Landsby, hvor de to Folkefærd have bygget Side om Side, angives Nationaliteten ved Stalddørens Plads (S. 123). Yderligere kan Udviskningen neppe forfølges, det dansk-frisiske Schibbuleth er bleven reduceret til Spørgs-maalet om Stalddørens Plads paa Stuehusets Langvæg!

¹⁾ R. Mejborg: Om Bygningsskikke i Slesvig. Kbhvn. 1891. S. 30.

Paa Saxergrænsen ere Bygningsforholdene noget klarere. Den holstenske Hustype havde ingen Betingelser for at finde Indpas hos fremmede Folkeslag. I og for sig kunde Huset være meget godt; den 3skibede Basilika med Dile, Arne og Pisel i det høje Midtskib, med Stalde og Beboelsesrum i de lave Sideskibe bragte alle Bondens Ejendele under eet Tag og tillod ham fra Arnens lune Krog at tilse hele Husets daglige Gerning i Stue, Stald og Lo; men Lys-, Luft- og Røgforholdene vare saa aparte, at ingen, der fra Barnshen ikke var opvoxet under disse Forhold, vilde opbygge og bebo en saadan Gaard. Dens Forekomst er altsaa et sikkert Vidnesbyrd om Saxerens Tilstedeværelse, og den er derfor et ethnografisk Moment af Betydning, men uheldigvis lades man i Stikken, saasnart man vil drage dette Moment med ind i en nøjere Bestemmelse af Sydslesvigs Folkeskel. Hvor er eller var Nordgrænsen for disse Gaardes sammenhængende eller sluttede Optræden? — Dette Spørgsmaal kan kun besvares i grove og lidet paaalidelige Hovedtræk. R. Haupt siger, at Befolkningen nord for Stapelholm er af dansk Oprindelse, hvad sproglige lagttagelser vise og Bygningsskikke bekræfte, selv om den holstenske Hustype ogsaa findes her¹⁾.

Prof. M. afgør Spørgsmaalet i følgende Sætninger: „I de Aarhundreder, her er Tale om, maa Slien samt en Linje fra Slesvig By til Husum sættes som Grænse mellem tysk og dansk Folkemaal og desuden som Grænse for de to Nationers Bygningsskik.“ Dette lyder jo meget bestemt; men uheldigvis tilføjer han: „Selvfølgelig var denne Grænse ikke skarp; sine Steder gik Tysk maaske længere mod Nord, andre Steder gik Dansk længere imod Syd. I Klensby (den sydligste Landsby i Angel) blev saxiske Gaarde opført for omtrent 100 Aar siden“ (S. 26). Grænsen er altsaa ikke en nogenlunde ret Linje, den er brudt og bugtet, men det var netop disse Bugt-

¹⁾ Die Kunst- und Baudenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein. II. S. 224. Dänischer Herkunft ist dagegen die Bevölkerung nördlich von Stapelholm, was die an der Sprache gemachten Beobachtungen zeigen und die ländliche Bauart erhärtet. Doch mischt sich die sächsische Art damit.

ninger, vi skulde have fat paa. Som jeg fornylig har godtgjort ¹⁾, betyder Slesvig — Husumlinjen intet i ethnografisk Henseende i Afsnittet vest for Trenen. Hovedmassen af Befolkningen i Østenfjeld Sogn og i Mildsted Sogns Gestbyer lige ned til Trenfloden og ud til Marskranden er af dansk Byrd og maa have boet i danske Husformer. Først henimod Middelalderens Slutning træffes saxiske Indvandrere i Østenfjeld By. De føre den holstenske Hustype og det plattyske Sprog med sig og forberede derved Befolkningens Denationalisering, men det er ganske usandsynligt, at de ogsaa skulde have fremkaldt en almindelig Overgang fra dansk til tysk Bygningsskik. En nærmere Redegørelse for Bygningsforholdene i denne Egn vilde altsaa have haft ikke ringe ethnografisk Betydning, men Forfatteren indskrænker sig til en Beskrivelse af Østenfjeld By og dens saxiske Gaarde; vi faa slet intet at vide om andre Hus typer i Byen; han siger kun, at den bedst har bevaret det gamle Udseende, men tilføjer, at dens Bygningsskikke ikke afvige fra Omegnens. Dette er altfor ubestemt, paa saadanne vage Bemærkninger kan intet opbygges, og om de andre store Byer i Omegnen: Wittbæk, Oldersbæk, Winnert o. a. helt ned mod Svavsted, siges end ikke et Ord. Linjen Slien — Slesvig — Sylvested — Trenen til Holbøllhus og Svavsted Sogneskel er Grænsen for den sammenhængende saxiske Bebyggelse i Sønderjylland. Der ligger det virkelige ethnografiske Skel mellem de to Folk, og den spredte saxiske Indvandring, som findes længere nordpaa, har ingen ethnografisk Betydning og vilde under sunde nationale Forhold forlængst være bleven opsuget og udslettet.

Professor Mejborg behandler de slesvigske Landboforhold saavel i selve Texten som i et Tillæg, der indeholder ligesaa meget Trykstof som hele Hovedværket. Dette Tillæg har den største Betydning ikke alene for Bogen selv, hvis Synsmaader det støtter, men ogsaa for Landets indre Historie i det hele. Det indeholder en Mængde Dokumenter eller Brudstykker af

¹⁾ Sønderjydske Aarbøger. 1893. 3. og 4. Hefte.

Dokumenter, der kaste et skarpt Lys ind over mange af de indviklede Forhold, Historikeren her har at gøre med, og som endnu kun ere lidet belyste. Enhver, der i Fremtiden giver sig af med Slesvigs ældre Agrarforhold, vil vide at skatte, hvad Forfatteren her har ydet.

Den slesvigske Landboudvikling maa nødvendigvis ses i Sammenhæng med Landets oprindelige ethnografiske Forhold og de ældre statsretlige Tilstande. Det senere Hertugdømme Slesvig bestaar som bekendt af 4 forskellige Dele, som i det 15de Aarhundrede smeltede sammen til en politisk Enhed, nemlig Hertugdømmet Sønderjylland, Øen Als, Almindingerne mellem Ejder og Sli og det frisiske Udland. I hvert af disse Afsnit hvilede Landtenuren enten paa et eget Grundlag eller udviklede sig sædvanemæssigt paa forskellig Maade, saaledes at der lige op til det 18de Aarhundredes Slutning vedligeholdtes betydelige Modsætninger og Afvigelser indenfor det snævre Landomraade, her er Tale om. Ogsaa med Hensyn til Landboforholdene har Sønderjylland i de sidste 6 à 800 Aar været Modsætningernes og Brogethedens Land.

I det egentlige Hertugdømme Jylland eller i Barved, Ellum og Isted Sysler vare Landboforholdene regulerede af Bestemmelserne i jyske Lov, og saa langt vi kunne naa tilbage, ere Syslernes Krontjenere delte i Selvejere (Adelbønder) og Fæstere (Landboer). Begge Arter leve Side om Side omtrent i alle Herreder og alle Sogne, ja af og til træffes endog Gaarde, der ere sammenflikkede af Bonde- og Fæstejord. Kun eet Herred, Lundtoftsherred i Tønder Amt, bestod udelukkende af Selvejere, og i Gottorf Amt fandtes tilsvarende Herreder, der i hvert Fald i det 18de Aarhundrede kun talte Fæstebønder indenfor Herredsskellene. Men derved gøres ikke Brud paa Hovedreglen. Fæstevæsenet var kendt over hele Gesten, ja selv i de Marskeegne, der hørte til Nørre- og Søndergøs Herred eller Isted Syssel. I denne Henseende danner Øen Als ingen Undtagelse fra den øvrige danske Del af Hertugdømmet, og de Afvigelser, som senere forefindes, hidrøre formodentlig fra de „afdelte Herrers“ Godspolitik.

Derimod var Fæstevæsenet ukendt i Udlandenes egent-

lige Marskegne og blandt Krontjenerne i Stapelholm¹⁾. De indvandrede fremmede, Frisere og Ditmarskere, dyrkede Jorden paa gunstigere Vilkaar end en Del af Landets indfødte Befolkning, uden at det nu med Sikkerhed kan oplyses, hvorledes denne Begunstigelse er opstaaet. Det kan tænkes, at disse ubeboede Marsk- og Sumpegne langs Havet og Rigsgrænsen ere blevne behandlede som Gribsjord af de indtrængende fremmede, og at Bonderettigheden hidrører fra en saadan ureguleret Selvtægt. Den Formodning ligger maaske dog nærmere, at Kronen, for overhoved at faa disse stærkt udsatte Strøg skattebærende, har overladt de fremmede Jorden paa Vilkaar, som de vare fortrolige med fra deres Hjemstavn, og paa denne Maade opstaar da Selvejertenuren med delvis Markfællesskab i Stapelholm, og det stærkt udviklede Særeje paa Nordstrand og i Ejdersted.

Men selv indenfor det ubetydelige Nordfrisland træffe vi en højst paafaldende Modsætning. Sild og Før bestod for Størstedelen af Fæsteejendomme, og Jorderne, Gest som Marsk, henlaa i Fællesskab, paa Før til 1769 og paa Sild endog efter 1790²⁾. Dette Agrarvæsen, der ganske stemmer med danske Forhold, er selvfølgelig urgammelt og bunder til syvende og sidst i endnu uopklarede etnografiske Forskelligheder. At Sild har huset en dansk Befolkning, før Friserne trængte ind paa Øen, synes fuldt bevisligt, det samme har vel ogsaa været Tilfældet paa den sydligere Gestø, og denne Urbefolkning kan da have skabt et Landbovæsen, som de fremmede Indvandrere maatte adoptere og arbejde videre med. Dog dette er kun en Formodning, og det maa være Fremtiden forbeholdt at sprede Lys over disse mærkelige Modsætninger.

¹⁾ Bolten: Beschreib. v. Stapelholm. Vöhrden. 1777. S. 74.

²⁾ Ausführliche Cameralistisch-ökonomische Beschreibung des Amtes Tondern. 1790. S. 157, 159. Om Sild: Die Ländereyen bestehen grösztentheils aus Kirchen-Festen . . . und werden in communione gebraucht. S. 160. Om Før: [Die Pflügen] bestehen grösztentheils aus Kirchen-Festen Ländereyen . . . Selbige sind im J. 1669 aufgemessen . . . und unter den Einwohnern vertheilt und abgegraben worden. — Paa Amrum fandtes de samme Landboforhold. — Om Kirkefæstere se Mejborg. Tillæg S. 30.

Ogsaa i den sidst koloniserede Del af Hertugdømmets Grænsenstrøg: Landet mellem Ejder og Sli eller det senere Hütten Amt, træffes særegne Landboforhold. Amtet bestod udelukkende af Fæstebønder, og Fæstevæsenet var langt strængere eller mere kvalificeret end i de danske Amter. Af Prof. M.'s Fremstilling og hans Kilder kan man ikke se, om dette skyldes en særegen Udvikling, eller om den holstatiske Befolkning, som efter Aar 1200 bosatte sig i disse Egne, har ført det holstenske Fæstevæsen, der er bekendt under Navnet „Herrensaaten“ eller „Saaten“, med sig, og at Forskellen saaledes er givet med den ethnografiske Modsætning. Saa meget er vist, at Bønderne i Hütten Amt hovedsagelig stod udenfor den humane Udvikling af Fæstevæsenet, vi træffe nord for Slien. De ejede ikke Gaardens Bygninger, hverken disse eller Besætningen gik som „Bofæ“ med ind i Arvedelingen, de opnaaede ingensinde Ret til at sælge deres Fæsteejendomme, de havde ingen Folio i Skyld- og Panteprotokoller og kunde lige saa lidt stifte Gæld som gaa Fallit. Her er altsaa langt større Ufrihed end nord for Slien.

Efter denne Udsigt over Hertugdømmets fremmede Egne vende vi atter tilbage til, den danske Bondestand mellem Danesvirke og Kongeaa og søge at fremstille Landboudviklingen i Hovedtræk, særlig støttet til Oplysninger fra Haderslev Amt. Her træffe vi 3 Arter af Bondeejendomme, nemlig Frigaarde, Selvejergaarde og Fæstegaarde (store og smaa Toftgaarde ere en Underafdeling under de to sidste).

Fra et agrarisk Synspunkt have Frigaardene ringe Interesse. Ingen af dem ere urgamle, selv de ældste ere opstaaede i det 15de Aarhundrede, og de kunne altsaa ikke bevise, at der i ældre Tid har boet skattefrie eller tildels skattefrie Adelsbønder i Nordslesvig; deres Tilværelse og Navn er snarere et Bevis paa det modsatte, eftersom deres Friheder ere abnorme, ad forskellig Vej erhvervede Privilegier. De fleste ere opstaaede ved Køb, ved en Art Kapitalisering af Skattebyrden og Udbetaling af en Sum een Gang for alle, andre ere Skænk og Gave fra Kronen til fortjente Mænd eller

specielle Benaadninger, og ganske enkelte bestaa maaske af adeligt Sædegaardsjord med tilhørende Friheder. Ogsaa Privilegierne ere meget uensartede. Enkelte Gaarde i Haderslev Amt vare næsten fuldstændig skattefrie, nogle nød Adelsens Forrettigheder og deltog i Rostjenesten, men vare tingpligtige, andre vare fritagne for Kammerskatterne (Landgilde, Ægt og Hoveri), men svarede Landskatten (Kontribution), medens den ringeste Klasses Privilegier indskrænkede sig til Frihed for de Byrder, der hvilede paa Bygningerne (Ægt og Arbejde, Oldensvin). Den Slags Frigaarde kunde ogsaa findes indenfor Fæstegaardenes Klasse og hidrørte ofte fra Ødebolsjord. Naar Øvrigheden ikke kunde faa saadanne Ejendomme bortfæstede, fritoges Ejendommen for de nævnte Byrder, og Jorderne overlodes Nabolaget til Dyrkning med den udtrykkelige Servitut, at det saaledes privilegerede Land ikke atter maatte samles til et selvstændigt Bol. Dette overholdtes dog langt fra altid, og saaledes kunde endog Ødegaarde omdannes til en Art Frigaarde.

For de sønderjydske Landboforhold savne vi i høj Grad en Redegørelse som den, Dr. Fridericia har givet over de kongerigske Tilstande omkring 1650 (Hist. Tidsskr. 6 R. II). Med den foreliggende Literatur er det umuligt at udarbejde en statistisk Oversigt over Kronens, Adelsens og Kirkens Andel i Landets Bondeejendomme, og det er lige saa umuligt — man vælge hvilket Tidspunkt man vil mellem Reformationen og før 1800 — at bestemme Antallet af jordegne og Fæstebønder. Hist og her findes Meddelelser om disse Forhold, men de egne sig kun lidet til at give nøje Oplysninger og slet ikke til at yde et samlet Overblik, fordi de for de forskellige Amter falde langt ud fra hinanden i Tiden. Af mange Grunde vilde det være ønskeligt, om vi snart kunde faa en saadan Oversigt, helst fra et saa tidligt Tidspunkt som muligt; thi først da kan man danne sig et virkeligt Begreb om Landboudviklingen syd for Kongeaaen, om vore Kongers Skattepolitik i deres Arvelande og udmaale den Skade, som de frygtelige Krige for Rigets Magtstilling i det 17de Aar-

hundrede tilføjede Bondestanden. Indtil da maa vi nøjes med skizzerede Hovedtræk.

Sammenlignet med Kongeriget er Antallet af jordegne Bønder syd for Aaen overordentligt stort. Den slesvigske Bondestand undgik den Nedmejning af Selvejere, der i Jylland fandt Sted efter Skipper Clements Rejsning, og Kongernes Skattepolitik synes heller ikke at have været fjendtlig imod Standen, saaledes som den til Tider bevislig har været det i andre Dele af Riget. I Slesvig er den sædvanligste Faktor ved Selvejendoms Overgang til Fæste Adelsens og Gejstlighedens Erhvervelse af Jordegods.

1651 fandtes i Følge Dr. Fridericias Beregning i Kongeriget Danmark øst og vest for Øresund kun 6 pCt. jordegne Bønder, højst ulige fordelte i de forskellige Provinser. Paa Sjælland fandtes kun 140 Selvejere eller 1 pCt., paa Falster 2 Mænd, i Jylland 1350 eller 5 pCt. — Uheldigvis formaar jeg ikke -- for det nævnte Tidspunkt -- at oplyse Forholdene i Sønderjylland eller blot for en større Del af Landet. Jeg maa helt hen til 1711, altsaa efter baade den svenske og skaanske Krig, for i nøjagtige Tal at kunne give en statistisk Oversigt over Selvejer- og Fæstegaarde i Haderslev Amt. Selvfølgelig er dette ugunstigt for Bedømmelsen af de slesvigske Forhold. En Del øde Selvejergaarde, særlig i Egnen syd for Kolding, forvandlede bevislig til Fæsteejendomme umiddelbart efter Fredsslutningen 1660; i de følgende Slægtled gik det i høj Grad tilbage med Bondernes Formuesforhold, og den største Del nedsank i haabløse Skatterestancer, der i hvert Fald tvang nogle jordegne Bønder over i Fæstegaardmændenes Klasse. Men alligevel er Forholdet her langt gunstigere end nogensteds i Kongeriget 2 Slægtled tidligere.

1711 fandtes i Amtet følgende Antal af Selvejere og Fæstebønder af Gaardmandsklassen¹⁾ (smaa Toftmænd og Landbol ikke medregnede):

¹⁾ Kommissions-Indberetninger.

	Selvejere.		Fæstere.	
	Antal.	Procent.	Antal.	Procent.
I Tyrstrup Herred	119	23,2	397	76,8
- Haderslev —	156	30,3	358	69,7
- Gram —	56	8,8	578	91,2
- N. Rangstrup —	36	12,5	251	87,5
- Kalvslund —	18	13	120	87
- Frøs —	27	11,2	204	88,8
- Hvidding —	157	43,7	202	56,3
- Strøgods i S. Rangstrup — . . .	—	—	45	100
- Bolderslev Fogdi	1(?)	—	42	100
Ialt . . .	570	20,6	2197	79,4

Dette Forhold vilde sandsynligvis ikke blive videre forandret, om Landbolene og de smaa Toftmænd droges med ind i Beregningen. Af disse Ejendomsklasser fandtes i Gram Herred 22 jordegne og 225 i Fæste eller henholdsvis 8,9 pCt. og 91,1 pCt., noget nær det samme Forhold som ved Gaardene. I denne Statistik er der kun taget Hensyn til Krontjenerne og de slesvigske Undersaatte.

Vi se altsaa, at af Kronens 2767 Gaarde i Haderslev Amt ejedes 570 af Bønderne eller med andre Ord: hver 5te Bonde var Selvejer, medens kun hver 20de var det i Nørrejylland. Desuden er jeg meget tilbøjelig til at tro, at Haderslev Amt i denne Henseende frembød slettere Forhold end de fleste andre Amter i Hertugdømmet. I Tønder Amts Gestherreder var der sikkert flere Selvejere end Fæstere, og i Husum Amt vare de første i afgjort Flertal; om de østlige Amter tør jeg ikke ytre nogen Mening.

Men ogsaa den topografiske Fordeling af disse Ejendomsformer indenfor selve Amtet kan afvindes nogen Interesse. De jordegne Bønder fandtes hovedsagelig i de gode Egne, i de frugtbare Strøg langs Øst- og Vestkysten, hvor Jorderne kunde bære en ret betydelig Rente og holde Besidderen fri for ødelæggende Skatterestancer. Under almindelige Forhold var det altsaa Bonden muligt at værne om Ejendomsretten og lade den gaa i Arv til hans Børn. I de magre Midtstrøg var dette derimod ikke Tilfældet; meget tidligt skaffede Adelen

sig desuden Indpas her. 1394 blev hele Gram Herred Adels-gods under Herrerne paa Tørring, Ejerne paa Ejsbøl og Tovskov erhvervede sig et meget stort Strøgods særlig i de vestlige Herreder, og da Adelen endelig udkøbtes af Frederik II og Christian IV, faldt ikke færre end 690 Bøndergaarde og ligestillede Ejendomme og næsten 300 Landbol tilbage til Amtet eller forvandlede fra Adels- til Krongods, ja hvis vi regnede Skinkelborg og Tørring Len med, vilde dette Antal næsten kunne fordobles¹⁾.

I dette store Antal Bønder har der sikkert befundet sig nogle Selvejere, af Udtryk i enkelte Købebreve kan dette sluttes med god Sikkerhed, men Hovedreglen er, at Adelen tilkøbte sig ikke alene Herligheden, men ogsaa Bonderettigheden i Gaardene eller ivrigt efterstræbte samme, fordi den derved kunde forøge sine Indtægter i Landgilde og Hoveri, dens væsentligste Subsistensmidler før den moderne Godsdrift i stor Stil. Fra andre Godssalg i Hertugdømmet (f. Ex. Solvig i Tønder Amt) vide vi, at Godsets Tjenere udelukkende bestod af Fæstere, og vi tage næppe meget Fejl, naar vi henhøre Hovedmassen af disse tidligere Adelstjenere til Fæstegaardmændenes Klasse. Her staa vi altsaa foran den væsentlige Grund til, at Amtets Adelsbønder vige for Fæstebønder. Det er navnlig Adelsens Gaardkøb, der have fremkaldt denne Omdannelse. Dette træder særlig tydelig frem i Gram Herred. Indtil 1494 ejedes det helt af Adelen, navnlig af Herrerne paa Tørring, og i de nærmeste Sogne omkring Hovedsædet, i Hammelev, Skrydstrup (undtagen Uldal By), Jegerup, Magstrup, Sommersted, Oxenvad og Jels, findes 1711 end ikke en eneste Selvejer, og de faa, som overhovedet træffes, ere samlede i nogle Byer langs Herredsgænsen: Sønderballe, Djernæs, Udstrup, Hjartho, Uldal og Øddis Bramdrup. Den Tanke ligger nær, at Limbek'erne og Ahlefeldt'erne stadig have tilstræbt at bringe Herredets Gaarde fuldstændig over paa deres Hænder, først i de nærmere, senere i de fjernere Byer, og at Kong

¹⁾ Sønderjydske Aarbøger. 1889. S. 200.

Hans's Køb af Godset 1494 alene har formaaet at frelse nogle faa Selvejere i Strøgene langs Herredsskellet.

Det store Udkøb af Adelen i Haderslev Amt stod i nøje Forbindelse med Frederik II.s og Christian IV.s Landbo- og Skattepolitik i det hele, det fremkaldte derfor en hel Omvæltning i Amtsbøndernes Stilling til Kronen, og da denne Omvæltning er typisk ikke alene for den kgl. Del af Hertugdømmet, men sikkert ogsaa for mange kongerigske Egne, er det vel Umagen værd at se lidt nøjere paa den. Indtil henimod Slutningen af det 16de Aarhundrede havde Amtsbønderne i Haderslev Amt været Krontjenere, der forrettede et ganske ubetydeligt Hoveri ved Kronens Slotte i Haderslev og Tørning eller betalte en ringe Sum i Arbejdspenge. Men da Frederik II havde udkøbt Adelen, omdannede han en stor Del af deres Gaarde og Enemærker til Hovedgaarde eller Kongsgaarde og grupperede Amtets Bønder, baade de ældre Krontjenere og de indkøbte adelige, som Hovbønder eller Tjenere omkring disse Gaarde og lod Avlingen drives ved deres Arbejde. Derfor rensede han ikke alene de adelige Sædegaardes Hovmarker for Fæstere, men han nedlagde og afbrød endog forskellige Landsbyer (Fovslet, Stendet, Vojens) for at forstørre disse Hovmarker og skabe nye Ladegaarde.

Paa denne Maade forvandlede Amtet til eet stort kongeligt Godskomplex med store Ladegaarde paa Tørning, Vojens, Haderslev Ladegaard, Vargaard, Tyrstrup, Refsø, Fovslet, Drenderup og Rødding. Kongen var Godsherren, og Amtets Bønder, Selvejere som Fæstere, hans Tjenere. Fra Krontjenere med et ringe, tildels i Penge omsat Hoveri forvandlede de pludselig til Kongens Hovbønder med en meget betydelig og ikke nøje afgrænset Arbejdsplicht.

Men denne Godsdrift i stor Stil svarede sig sandsynligvis ikke, den kom vel næppe nok i Gang alle Vegne, eller bestod i det højeste kun nogle ganske faa Aar. Allerede med det 17de Aarhundrede begyndte Kongen at bortforpagte Ladegaardene eller udleje Hovmarkerne til Græsning, og Bøndernes Arbejdsplicht omsattes da paa ny i Penge, der kaldtes Tærsk- og Arbejdspenge eller Fripenge. I Menneskealderen op til

1633 vare Hoveriforholdene meget ustadige og vaklende i Nordslesvig, snart præsteredes Penge, snart Arbejde. 1623 og 24 havde Kongen udstedt 2 Ordinantser om Hoveriets Afløsning¹⁾ paa Rigets Krongodser mod en Pengeafgift, men paa Grund af Wallensteins Indfald kom disse Bestemmelser ikke til Udførelse i Sønderjylland før 1633. I dette Aar paa-lignede Amtmanden, Georg v. Ahlefeldt til Quarnbeck, sammen med 24 Mænd af hvert Herred „Bønderne udi Haderslevhus Lehn, enhver efter Advenant, hvad de til aarlig Fripenge skal udgive, formedelst de med Wogenfahr ere for-skaanet“²⁾).

I Virkeligheden angik denne Afløsning dog ikke Spand-tjenesten alene, men overhoved alt Hoveri ved Ladegaardenes Avlsbrug, og i disses Regnskaber møde vi derfor stereotypt følgende Formel: „Eftersom N. N. Ladegaards Tjenere dette Aar med Ladegaardens Avlsbrug saa vel som anden Ægt [eller Redskud] og Tyngte have været forskaanet, saa have de nu for slig Forskaaning efter den ny Ordinants og hoshavende Mandtals Lydelse til Fripenge udgivet“ etc. — Jeg tør ikke sige, om Overenskomsten foreløbig var paa Aars Sigt, men i hvert Fald udviklede Fripengene sig meget hurtig til en staa-ende Skat og en meget trykkende Byrde. For en hel Gaard kunde de beløbe sig til 16 Rdl. Kourant, allerede ved den første Paaligning udgjorde de flere 1000 Rdl., og Aar 1700 beløb de sig til 15,638 Rdl. eller henimod 300 Rdl. mere end hele det gamle Landgilde³⁾. Med andre Ord: Fripengene havde fordøbet Amtets Kammerindtægter.

Her have vi altsaa et interessant og meget oplysende Exempel paa, hvorledes en Skat kunde udvikle sig paa de slet afgrænsede Retsforhold, hvori Kronens Bønder stod til Kongen som Jorddrot. Medens Tjenestepengene endnu 1596 —

¹⁾ Arent Berntsen: Danmarks og Norges frugtbare Herlighed. 1657. II. S. 163.

²⁾ Document i Rigsarkivet.

³⁾ A. Kierulf: Om Beskatningen i Haderslev Amt. Kbhvn. 1865. S. 2.

ifølge Kierulf — kun beløb sig til nogle faa Skilling eller i det højeste en Mark eller to, omsættes de kort efter i en meget trykkende Arbejdsbyrde for en Menneskealder senere atter at konverteres til en Skat, der var lige saa høj som alle de gamle Afgifter tilsammen.

Med 1633 forsvinder altsaa Hoveriet i Nordslesvig. Der blev dog en ringe Rest tilbage, som dels bestod i visse Leverancer og Arbejder ved Domainegaardenes Reparationer, dels i Arbejder ved deres Markskelsgærder, lidt Højbjergning i forskellige kongelige Enge o. a. m. Dette Hoveri oversteg dog næppe nogle faa Gangdage om Aaret og afløstes i det 18de Aarhundrede med 8 à 16 β for hver Gaard. Afsløsningssummen beløb sig til 1344 Rdl. 80 β og kaldes i Regnskaberne Hoveripenge¹⁾.

Frederik II.s og Christian IV.s Skattepolitik var i højeste Grad nivellerende. Den skærer alle, Krontjenere og tidligere Adelstjenere, Selvejere og Fæstere, over een Kam. Men denne Egalisering fortsattes ogsaa senere og udviskede tilsidst enhver virkelig Forskel mellem de to Ejendomsformer. Oprindeligt var denne meget stor. Den jordegne Bonde kunde glæde sig ved et nøje bestemt Landgilde, der ikke kunde forhøjes, han havde Ret til at sælge, pantsætte og dele sine Jorder, at bygge Landbol paa dem, at skalte og valte med sin Skovpart efter eget Tykke²⁾; kun han kunde overtage visse Ombuds- og Hædershverv o. a. m. I Middelalderen var Fæstevæsenet derimod kun Tidsfæste, først med Frederik I omdannedes det til Livsfæste, ja i det 16de Aarhundrede gik det endogsaa over til en Art sædvanemæssigt Arvefæste, dog uden al Hjemmel i den skrevne Lov, ved forskellige af Christian III.s Forordninger sikredes Enken Fæstegaardens Besiddelse, saa længe hun sad i ugift Stand, og endelig, formodentlig i det 17de Aarhundrede, fik de sønderjydske Fæstebønder Hævd paa at sælge og pant-

¹⁾ Laurids Skau: Fremstilling af Haderslev Amts økonomiske Forhold. Haderslev. 1858. S. 92.

²⁾ Staatsbürgerl. Magaz. 6. B. S. 185—86.

satte deres Gaarde og Jorder, og i mange Retninger sank Fæstekvaliteten saaledes ned til en ren Formalitet. Vi have set, at Christian IV behandlede begge Slags Bønder som sine Tjenere, og i det daglige Liv kan der ikke have været nogen væsentlig Forskel paa deres Vilkaar. Deres Skatter og Byrder vare ens, og Bestemmelserne om Fæstegaardenes Udelelighed vidste Fæsterne at omgaa derved, at 2, 3, 4, ja endog 6 à 8 Mand drev en Gaard i Fællig og svarede hver sin Del af Byrderne. Kun ved Arvesager og ved Fæstebrevets Fornylse mærkedes Forskellen, men denne gjorde sig kun een Gang gældende i en Mands Liv.

De haabløse Agrarforhold efter 1645 og 1660 bidrog endvidere i høj Grad til at fremme Egaliseringen. Selvejer som Fæstegaardmand var nedsunken i haabløse Skatterestancer og ganske i Øvrighedens Haand. I Haderslev Amt kunde Regeringen have drevet mindst de 2 Tredjedele af Gaardmændene fra Jord og Hjem, hvis den i Tidsrummet op til 1730 havde gennemført en streng Skatteopkrævning; den jordegne Bonde saa vel som Fæsteren sad i Gaardene udelukkende paa Kongens Naade; men paa den anden Side betød denne Naade uhyre lidet, fordi Øvrigheden ikke vilde have været i Stand til at faa Gaardene besatte med nye og bedre Kræfter eller gjort dem mere indbringende for Kronen. I Haderslev Amt og i det hele taget i Sønderjylland hidrører denne Misère ikke fra Bondestandens Ufrihed, fra Vornedskab eller Stavnsbaand, men udelukkende fra Skattebyrden og Tidens økonomiske Vilkaar.

Jorden kunde ikke yde den Rente, som Regeringen krævede i Form af Skatter, ja mangen Gang oversteg Skattesummen sikkert Gaardens aarlige Bruttoindtægt. Omkring 1720 opkrævedes følgende Skatter og Afgifter i Amtet: Tienden, de fordoblede Kammerskatter (Landgilde, Fripenge og Hoveripenge), den maanedlige Kontribution, der ved Forordningen af $\frac{1}{2}$ 1717 og 1720 opkrævedes med 4 Rdl. 77 β maanedlig af hver Plov, Magazinkornet, der aarlig af hver Plov beløb sig til 2 Tdr. Rug og 2 Tdr. Havre, en trykkende

Extraskat eller Kopskat og en Del mindre Afgifter¹⁾. — Indtil 1683 kontribuerede Amtet af 1563½ Plove, men Regeringen maatte nedsætte dette Antal først til 1109 og efter 1686 endog til 800 Plove eller til noget nær det halve, et talende Vidnesbyrd om Nedgangen i Amtets Skatteevne²⁾. I de følgende Menneskealdre arbejdede talrige Kommissioner med Amtets Skatteregulering og økonomiske Ophjælpning, Bønderne maatte gives Afslag og støttes paa mangfoldige Maader, men om nogen virkelig Fremgang er der ikke Tale før efter 1730—40.

Den, der tilgavns vil forstaa og udrede Nordslesvigs Landbo- og Kulturudvikling i de sidste 2 hundrede Aar, maa tage sit Udgangspunkt fra denne sorte Armod, og her mener jeg, at Prof. Mejborgs Bog ikke er fuldt tilfredsstillende. Forfatteren kender og omtaler hyppig den økonomiske Nedgang efter Krigene, men i hans Fremstilling spiller den ikke den dominerende Rolle, som den gjorde i Bøndernes Liv og Landets kulturelle Udvikling. Jeg drager slet ikke i Tvivl, hvad han skriver om Rigdommen paa Skadsgaard eller andre Steder. Enkeltvis sad i Nordslesvig rige Gaardmænd, der snarest maa betragtes som smaa Godsejere, der ejede 4 à 5 store Gaarde og en halv Snes Landbol, andre havde samlet dygtig paa Kistebunden ved Handel og Skibsfart og kunde pryde deres Hjem med Sølvskaale og kostbare Møbler; men alt dette er Undtagelser, og en Skildring, der hovedsagelig bygges paa dem og henter sin Farverigdom fra disse Forhold, naar ikke ned til „de menige Bønder og den fattige Almue“.

Fattigdommen ytrede sig i Skattegæld, øde Gaarde, usle Bygninger, elendigt Bohave, utilstrækkelig Besætning og ringe Udsæd. Jeg skal anføre nogle Enkeltheder om disse Sager. Fra Grønnebæk i Jels Sogn foreligger en Tingsvidne-Vurdering (d. e. Konkursforretning) i en halv Fæstegaard fra Efteraaret 1708, og Ejendommens Værdier opsummeres som følger: 3 Fag gammelt Vaaningshus med Arne og Skorsten à 3 ₧ er 9 ₧. 8 Fag gammelt Hus derved bygt à 2 ₧ er 16 ₧.

¹⁾ Kierulf anf. St. S. 7 flg. 24.

²⁾ Kierulf anf. St. S. 8.

8 Fag gammelt Ladehus à 1 P er 8 P . 2 Bester 8 P . 1 grimet Ko 6 P . 1 ringere ditto, som de armsehlige Folk med deris uopdragne Børn bad dennem til deris Subsistence i Naade maatte forundes, blev ellers ilagt for 5 P . 1 halv Vogn ganske forslidt 8 β , en gammel Kornle 4 β , 2 Læs Klyne 8 β , to gamle Træstole med hullede Rebsæder 3 β , Sengetøj fandtes intet af nogen Værdi. 13 Traver Rug 15 P 12 β , 5 Traver Havre 3 P 12 β , 1 lidet Læs Boghvede 1 P , 3 Læs Hø 3 P 12 β . Hele Boets Vurderingssum er 72 P 11 β , medens den aarlige Skat er 22 P 10 β og Skatterestancerne i det hele 197 Rdl. 27 β , der altsaa oversteg Boets Værdi med 175 Rdl. 16 β . — Sognefogden i Hammelev, der besad en hel Fæstegaard og kontribuerede af 1 Plov, havde 420 Rdl. 19 β Skattegæld og 160 Rdl. „Udgæld“, men en Besætning paa kun 5 Køer, 12 Stkr. Ungkvæg, 10 Faar og 4 Heste, 12 Fag Stuehus og 24 Fag Lade; med andre Ord: Sognefogden var ganske insolvent. Sommersted By, der bestod af 15 hele og halve Gaarde, og hvis Jorder høre til de bedre, havde Skatterestancer til et Beløb af 2500 Rdl., og saaledes kunde man blive ved Sogn ud og Sogn ind over hele Amtet¹⁾. Da disse Restancer bleve ved at hvile paa Gaardene, er det let forstaaeligt, at Øvrigheden havde ondt ved at finde lysthavende. Amtsforvalter Laurids Skau oplyser, at „de uhyre Restancer først ere udgaaede af Regnskaberne i Aaret 1843, efter at de paagældende i denne lange Aarrække successivt have afdraget dem“²⁾.

Den nærmeste Følge af disse fortvivlede økonomiske Tilstande var, at et stort Antal Gaarde, særlig i magrere Strøg, henlaa udyrkede eller vare „øde“. Hr. M. har en Række fortrinlige Oplysninger om disse Forhold i deres Almindelighed, og det ses deraf klart, at Betegnelsen „øde Gaarde“ ofte ikke er andet end en fiskal Terminologi, som det vilde være ganske vildledende at tage lige efter Bogstaven. I Kampen mod de

¹⁾ Kommissions-Indberetninger 1711.

²⁾ L. Skau: Fremstilling af Haderslev Amts økonomiske Forhold. S. 107. E. Holm: Danmark-Norges Historie 1720—1814. I. S. 376.

øde Gaarde prøvede Øvrigheden alle mulige Midler for atter at faa dem skattebærende. Den overlod Jorden til Nabolaget, imod at dette svarede Landgilden, den fritog Bolet for en Del af Skatten og dannede privilegeret Ødebolsjord, eller den forpagtede det ud for nogle faa Rigsdaler aarligt, eller overlod det som Pensionsgaard til Statstjenere o. a. m. Men uagtet det saaledes kunde hænde, at Bolet Menneskealdre igennem havde været dyrket og givet fuld Afgrøde, opføres det vedvarende i Skattelisterne som „Ødebol“, og dette betyder da intet andet, end at dets Skattevæsen er uregelmæssigt, fordi det engang har været øde.

Ogsaa inden for Haderslev Amt kan man finde Exempler paa denne Sprogbrug, men som Røgel betegner Udtrykket her den nøgne Virkelighed: at Gaarden er uden Bygning, Dyrkning og Besætning. Allerede Laurids Skau giver følgende drastiske Beskrivelse af disse Forhold: „Christian V.s 30aarige Regering var ikke egnet til at ophjælpe den næsten ødelagte Bondestand, og ved Slutningen af det 17de Aarhundrede finder man derfor ogsaa i Landgilderegistrene, især i Vesteramtet, de bedrøvelige Vedtegninger: „wüste“, „unbewohnt“, „abgebrannt“, „zum Abgang“ o. s. v. ved en meget stor Del af baade Gaarde og Landbol, ja, man finder endog Gaarde, ved hvilke i Randen er gjort Vedtegning om, at Ejeren betler! Til Exempel skal blot her anføres, at i Østerlinnet Sogn laa 31 Gaarde øde i Aaret 1700, foruden en Del Landbol. De øde Gaarde bleve vel efterhaanden besatte med kongelige Fæstere, men disse formaaede kun delvis at præstere Landgilden, og Restancerne ophobede sig derfor til et enormt Omfang“ ¹⁾).

Saalænge disse gamle Skattebøger ikke ere blevne ordentlig undersøgte, kan man ikke komme Sagen nærmere; men af spredte Efterretninger og Bemærkninger ses det, at de øde Gaarde langt fra vare indskrænkede til Vesteramtet; de fandtes ogsaa i frugtbare Egne. Endnu 1708 henlaa i Tyrstrup Herred øde Gaarde, der ikke havde været besatte siden Svenske-

¹⁾ Anførte Sted. S. 104.

krigens Tid¹⁾, og af „en Specification¹⁾ paa alle øde og andre Gaarde i Gram Herred, som ved denne Tid ej til nogen Contribution er anslagen,“ fremgaar det, at Antallet af Herredets øde Gaarde ved det 18de Aarhundredes Begyndelse har beløbet sig til c. 105, eller med andre Ord: hver 6te Gaard i Herredet var øde.

Mindst de to Tredjedele af disse vare uden al Bygning enten ved Specificationens Affattelse eller kort forinden, enkelte vare lige blevne bortfæstede, og det anføres da, at den nye Besidder har bygget nogle Fag Hus, andre vare bortforpagtede for 3 à 4 Rdl. og dreves sammen med Naboavlsbrug, og ved Resten anføres, at der findes nogle Fag „ringe“, „gammelt“, „brøstfældigt“ eller „udygtigt“ Hus paa Stavnen. Til Slutning hedder det: „Ved denne Specification er at observere, at en stor Del af Markerne paa de fleste Steder med Lyng er begroet, og naar samme engang var at bringe under Dyrkning, kunde en Del mere dertil udsaa.“

For at faa disse Gaarde besatte maatte Regeringen slaa en tyk Streg over alle Skatterestancer, indrømme den nye Fæster 4 eller flere Aars Skattefrihed og i den nærmeste kgl. Skov anvise ham Bygningstømmer, sædvanlig 1 Eg, der naturligvis blev til meget mere. I Nordslesvigs Hedeegne leve endnu sikre og ret korrekte Minder om disse Forhold.

Det er usandsynligt, at Haderslev Amt var uheldigere stillet end de fleste andre Landskaber i Hertugdømmet, selv om det i Øjeblikket for disses Vedkommende er umuligt at formulere Misæren i Tal. 1704 berøvede en fyrstelig Forordning de gottorpske Fæstebønders Medarvinger al Arveret til Hus og Besætning, disse skulde udelt følge Jorden, og i

¹⁾ Kommissions-Indberetninger 1711. Om en Helgaard i Bjernstrup hedder det: „Ist seithero An. 1660 wüste gestanden, daher auch darauf kein Gebäude, aber An. 1708 angenommen von zwei andere in Bjernstrup.“ Og om en hel Gaard i Stepping: „Nis Lauritzens Hoff ist wüste. Es stehet aber annoch ein alt Gebäude, so etwan 8 Fach, und eine Scheune ausmacht, ist aber sehr baufällig, worin der Nis Lauritzen in Armuth lebet.“

denne haarde Bestemmelse, der saa ganske stred imod Lands Lov og Ret, kan man kun se et sidste fortvivlet Forsøg paa at holde Værdierne samlede paa Stavnen¹⁾. Fra den slette økonomiske Tilstand stamme ogsaa de haarde Kreditvilkaar, hvorpaa Hr. M. anfører saa mange og saa oplysende Exempler. Det var næsten umuligt at faa Penge til Laans; de udlaaantes kun imod Aagerrenter og imod Sikkerhed, ikke i Gaard og Løsøre, men i Sæd og Hø paa Marken. For 30 Rdl. — fortæller Forfatteren — pantsætte en Bonde og hans Svigerfader i deres eget og deres Efterkommeres Navn alt, hvad de nu eje og have, samt alt det, de fremtidig erhverve, samt forpligte sig til at gaa i Gældsfængsel hvor som helst i Slesvig eller Holsten, hvis de ikke betale til rette Tid. En anden Gaardmand giver for et Laan paa 40 fl , der skulle tilbagebetales i 4 Tider, Laangiveren Ret til at indhøste hele hans Afgrøde som sin egen, hver Gang en Betalingstermin (paa 10 fl) overskrides²⁾, o. s. v.

Det følger af sig selv, at denne sorte Armod satte sit Præg paa Landets Bygninger, og herom har Forfatteren mange fortrinlige Oplysninger og træffende Bemærkninger. Christian V.s og Frederik IV.s Regeringstid betegner en stærk Overgang i den nordslesvigske Bygningsskik. Skovenes Ødelæggelse fra 1627 til 1660 umuliggjorde Opførelsen af Bulhuse, Grundmuren var endnu ikke naaet frem til almindelig Bondebrug, og Befolkningen maatte derfor nøjes med Bindingsværk, klinede Vægge og andre endnu slettere Bygningsemner. Efter Krigene „fik de husvilde kun med Nød og neppe Tag over Hovedet. Det var da ikke ualmindeligt, at Fattigfolk byggede sig en Græstørvshytte (grundmuret med Sadder), og at mangan Bonde nøjedes med Ladevægge, som vare gærdede med Ris og Lyng. Endnu 1694 kunde Synsmændene gaa fra Gaard til Gaard paa Gram Gods og skrive: 13 Fag Salshus med Ovn og Skorsten er ganske brøstfældig og staar paa Fald og vil mestendels nedtages og af ny opsættes, 3 Fag

¹⁾ Mejborg: Tillæg. S. 28.

²⁾ Mejborg: Tillæg. S. 51.

Ladehus iligemaade ganske forfalden, 3 Fag ganske ruineret Hus, 10 Fag Ødel (Kostald), som er bygt dertil, ganske brøstfældig for Remme og Stolper samt understøttet." Paa Gram maatte Herskabet overtage Bygningerne, og Besidderne sank ned i Trælbøndernes Klasse. Men det saa slet ikke bedre ud hos Krontjenerne omkring i Amtet, om de end undgik de skæbnesvangre Følger; ogsaa her kunde Synsmændene gaa fra Gaard til Gaard, fra Sogn til Sogn og nedskrive de samme trøsteløse Notater.

De lukkede Gaarde, der altid havde udgjort de nord-slesvigske Bønders Stoltthed, forsvandt mere og mere. Bygningerne opførtes enten som Vinkelgaarde med Stuehus, Stald og Lo i den ene Længe og Lade i den anden, eller ogsaa bragtes det hele under et fælles Tag med Beboelse i den ene Husende. I en Indskrift, som Hr. M. meddeler, hedder det fra Aar 1700: „Søren Hansen og Karen Sørensdatter bygger af Nød og ikke af Lyst. Gud give os Trøst.“ — Den samme Nedgang sporedes inden Døre. „Nu maatte der gives Afkald paa den pyntelige Udstyrelse af Værelserne, som forhen havde været almindelig. Som Følge af at gamle Materialier fortrinsvis ere blevne anvendte i Udenomslejligheden, ser man det Særsyn i Datidens Bøndergaarde, at der er Snitværk i Køkken og Bryggers, medens Træværket i Stuen staar nøgent og bart.“ Beboelseslejligheden bestod af et Framgulv med Indgang til Køkkenet, der som oftest tillige var Bryggers og Baggers. Fra Køkkenet kom man ind i Stuen, æ Dørns; dette havde stampet Lergulv, hvidkalkede Vægge, nogle smaa Vinduer, der ikke kunde aabnes, og 2 Alkovesenge med som oftest umalet Panelbeklædning ud imod Stuen. Under disse Alkover gemtes Kartoflerne og paa en Loftshylde i æ Dørns stod Mælken i store Lurfade. En Træbænk og et Bord langs Vinduerne, nogle hjemmegjorte Stole med Halmsæder, en Bilæggerovn, et Stueuhr og en Sivlampe udgjorde Møblementet. „Æ Stov“ (Udtrykket Pisel bruges ikke i Haderslev Egnen), hvis Gulv var belagt med gule Mursten paa Fladen, indeholdt nogle tarvelige Kister og Skabe, men kunde ikke opvarmes og benyttedes kun ved høj-

tidelige Lejligheder. Bag denne fandtes undertiden et eller to kummerlige Gæstekamre, der snarere kunde kaldes Huller.

Saaledes boede og byggede den jevne haderslevske Bonde i hele det 18de og en stor Del af det 19de Aarhundrede. 1815 skriver Knud Aagaard¹⁾ om Bygningsforholdene i Tørningelehn eller Vesteramtet: „Dagligstuen er sædvanligst imod Sønden, bag ved den er Køkkenet. Indgangen er igennem Forstuen ind gennem Køkkenet, og derfra ind i Dagligstuen; ved Siden af denne er Storstuen, Pissel, og bag ved denne et Par Gæstekamre.“ Foran mig ligger en Række Optegnelser af meget gamle Bønder, hvis Erindring gaar tilbage til Tiden omkring 1820, og de vidne enstemmigt, at saaledes som beskrevet saa det ud hos de fleste Bønder i Egnen vest for Haderslev. Dagligstuens Lergulv og Mælkehylderne forsvandt først med den gode Tids Begyndelse fra Midten af Fyrreerne, selv kan jeg erindre dem fra mange Gaarde i min Fødeby fra Midten af Femtierne, og det samme gælder Græstørvshusene paa Heden og de ris- eller lyngklædte og klinede Ladevægge hos Smaabønderne.

Besætning og Udsæd svarede til det øvrige, og Foldudbyttet var ringe. Paa en Helgaard holdtes 5 à 6 Heste, 3, 4 à 5 Køer, noget Ungkvæg, nogle Faar og Grise²⁾. I Jegerup By fandtes 1724 paa 18 større og mindre Gaarde: 66 Heste (nogle helt slette, de andre saa temmelige efter Stedets Lejlighed), 51 Køer, 57 Ungkvæg og Kalve, 152 Faar, 51 Svin og Grise; 17 Plove og 30 Vogne. Enkelte af Gaardmændene havde kun 3 Fag Stuehus; de ejede kun en halv Plov, de havde end ikke en Seng „anders als was alt Zeug“, ingen rede Penge, men Overflod af Skattegæld. Paa 19 større og mindre Gaarde i Styding (en By med fortrinlige, lermuldede Jorder) ser det samtidigt ikke stort rigere ud. Her fandtes 78 Heste og Føl, 74 Køer, 110 Kalve, Ungkvæg og Stude, 118 Faar, 49 Grise, 25 Gæs, 16 Plove og 30 Vogne. — Og saaledes kunde jeg blive ved By efter By, men Stoffet

¹⁾ Beskrivelse over Tørning Lehn. København 1815. S. 147.

²⁾ Sønderjydske Aarbøger 1889. I. S. 95—96.

lader sig kun beherske gennem statistisk Bearbejdelse og Opstilling og hører næppe hjemme i en Anmeldelse.

Denne Fattigdom og Kampen imod den har sat dybe Mærker i den sønderjydske Befolknings Karakter og Livssyn, og det vilde være en interessant Opgave at forfølge og skildre denne Kamp i dens forskellige Faser lige op til 1848. Den nordslesvigske Bonde havde det store Held at kæmpe med Haab. Støttet af en velsindet Regering, af frie Institutioner, af opadgaaende Tider, af medfødt Trang til Dannelse, Udvikling og Fremskridt sled han fra tidlig Morgen til silde Aften; fra 1740 til 1840 blev der intet Steds i Danmark arbejdet haardere end i Nordslesvig, Generation efter Generation sank i Graven som Arbejdsinvalid, men den strænge Skole udformede saa ogsaa en Slægt, der har adlet den danske Bondestand. Hans Nissen fra Hammelev, Laurids Skau fra Sommersted og Hans Krüger fra Bevtøft vidne hver paa sin Vis om, hvad der naaedes igennem den sejge og lange Kamp. Det er ikke tilfældigt, at de alle tre fødtes i det haardest medtagne Strøg af Landet, og endnu mindre er det en Tilfældighed, at netop den samme Egns Befolkning vedvarende er den ledende i Nordslesvigernes Kamp imod Fremmedherredømmets Undertrykkelse og Unatur.

P. Lauridsen.

Danske Helgeners Levned. 1—2. Hæfte. (S. 1—192.) (Skrifter udgivne af Selskabet til historiske Kildeskrifters Oversættelse. Anden Række. 17, 20.) Kjøbenhavn 1893.

Da for tre Aar siden Selskabet til historiske Kildeskrifters Oversættelse undergik en Omdannelse, stod der paa det nye Program, at man i høiere Grad end hidtil vilde have Opmærksomheden rettet mod Kilderne til Nordens Historie. Dette er da ogsaa sket. Rektor Dr. A. Heise har for Selskabet udgivet en smuk Oversættelse af Povl Helgesens Skibykronike, ledsaget af oplysende Noter, og Dr. phil. Hans Olrik